

«АЛ-ДЖАВАБ АС-САХИХ» ІБН ТЕЙМІЙІ ЯК ТВІР ПОЛЕМІЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ІСЛАМО-ХРИСТІЯНСЬКИХ СТОСУНКІВ XIII–XIV СТ.

Шестопалець Д. В.

У сучасній арабістиці склався достатньо скептичний підхід до творів полемічного жанру як таких, що містять лише сталі богословські ідеї та не відображають конкретних історичних реалій тієї епохи, у якій вони були написані [Прозоров 2004, 8]. Стосовно антихристиянської полемічної літератури з цією думкою ми можемо погодитися лише частково. Справді, існує певна група творів, теми яких не виходять за рамки схоластичних роздумів, раціонально-логічної критики догматів. Однак дуже багато творів переходять у площину практичної полеміки, розглядають питання, які дозволяють схарактеризувати не тільки розбіжності між релігіями, але й відмінності у способі мислення їх адептів, що є необхідною передумовою ведення конструктивного діалогу. Одним з найбільш корисних та змістовних творів у цьому ракурсі ми вважаємо «ал-Джаваб ас-сахих» Ібн Теймійї.

Увагу дослідників завжди в першу чергу притягали революційні, маргінальні або сектантські діячі та мислителі. Ібн Теймійя є класичним традиціоналістом, тобто, на думку багатьох дослідників, лише радикально відстоював позиції ханбалізму проти всіх можливих проявів вільнодумства. Мабуть тому у західній історіографії XX століття досить небагато робіт по творчості Ібн Теймійї. Сюди відносяться роботи Г. Лауста по публікації та дослідженню окремих творів цього богослова. Найкращою з них є монографія, у якій французький сходознавець окреслив загальні погляди Ібн Теймійї [Laoust 1939].

Дуже важливим є також дослідження та публікація тексту листа Ібн Теймійї до правителя Кіпру, яке провів Томас Рафф [Raff 1971]. Цей лист містить полемічну частину, у якій Ібн Теймійя достатньо стисло та коректно пояснює правителю неправильність християнства та необхідність спільної боротьби проти татар.

Стосовно твору «ал-Джаваб ас-сахих» не можна сказати, що він залишився зовсім не поміченим дослідниками. До нього зверталися у своїх узагальнюючих роботах по полемічній літературі Е. Фрітш [Fritsch 1930] та А. Боуамама [Bouamama 1988]. Однак їх поверхневий аналіз без урахування історичного контексту не дає поняття про «ал-Джаваб ас-сахих» як джерело по історії ісламо-християнської полеміки. Окрім того, проблемний принцип побудування цих монографій сприяв виокремленню найбільш загальних для всіх творів тем та залишив нерозглянутими багато важливих у сучасному контексті полемічних питань, які підіймалися тільки у творі Ібн Теймійї.

Арабська історіографія «ал-Джаваб ас-сахих» є дещо ширшою. Першу високу оцінку твору дав ще Мухаммад Абу Захра у монографії «Ібн Теймійя, його життя та епоха» [أبو زهرة 1958, 514–519]. Однак ті п'ять сторінок дифірамбів, на яких Абу Захра намагався викласти загальний зміст твору, мають численні помилки та невідповідності, наприклад у визначенні особи Павла Антіохійського, якого Абу Захра помилково називає апостолом Павлом [أبو زهرة 1958, 516].

Треба згадати і декілька дисертаційних досліджень, виконаних у цьому напрямі арабськими дослідниками. Зокрема, це магістерська робота Фаїзи Мухаммад Бекрі [فايزة محمد بكرى 2001]. Разом з декількома іншими роботами Ібн Теймійї образ християнства у «ал-Джаваб ас-сахих» дослідив у докторській дисертації Музаммаль Садики [مزمّل صديقي 1978]. Недоліком цієї роботи є те, що автор взагалі не вдається до критичного аналізу історії написання та джерел твору.

Головною ж усіх робіт, що нам вдалося знайти стосовно твору «ал-Джаваб ас-сахих», є монографія Абд ар-Раді б. Мухаммада ал-Мухсіна «Манхадж ахл ас-сунна уа-ль-джама'а фі-р-радд ала-н-насару» [المحسن 1992]. Автор вдається до історії написання твору, розглядає джерела та загальну структуру, однак не дивлячись на ці безумовні переваги, сам аналіз змісту критики християнства не пішов далі спроби створення загальної концепції методології. Ал-Мухсін не виходить за межі розподілення всіх аргументів на групи без аналізу сутності самих аргументів. Монографія ал-Мухсіна хоч і має риси науковості, однак все ж є не об'єктивною та релігійно

заангажованою. Автор не намагається розкрити самі корені ісламського погляду на християнство.

Саме тому ми вважаємо за необхідне, використовуючи досвід згаданих робіт, окреслити у даній статті загальні риси та специфіку «ал-Джаваб ас-сахих» порівняно з попередньою традицією полемічної літератури. Твір «ал-Джаваб ас-сахих», на нашу думку, є найбільш «діалогічним» з усіх полемічних творів та наближений не тільки до реалій полеміки середньовічного суспільства, але й сучасних умов ісламо-християнського діалогу.

До цього дня у науці не було спроб періодизації та класифікації творів антихристиянського полемічного жанру, навіть у таких узагальнюючих роботах, які належать Е. Фрітшу, А. Боуамамі, А. аш-Шарфі. Дослідники обмежуються лише короткими біографічними даними про полемістів та спробами поєднання усіх творів на базі головних ідей, які висувалися проти християнства. Спроба узагальнюючої класифікації була зроблена Г. С. Рейнолдсом у монографії, присвяченій антихристиянському твору Абд ал-Джаббара (XI ст.) [Reynolds 2004], однак цей дослідник охопив лише антихристиянські твори, написані авторами-мутазілітами IX–XI ст., до яких і належав Абд ал-Джаббар.

Ми, в свою чергу, також розуміємо умовність будь-якої класифікації та періодизації такого достатньо хаотичного та неоднорідного корпусу джерел, як антихристиянські полемічні твори. Однак, на нашу думку, подібний аналіз є абсолютно необхідним для розуміння загального розвитку цього напрямку полеміки, а також місця окремих та особливостей окремих творів.

На першому етапі розвитку (IX – перша пол. XI ст.) у антихристиянській літературі абсолютно домінували твори мутазілітських вчених та богословів. Вони відзначалися раціональною, схоластичною критикою християнських догматів з незначним зверненням до священних текстів, але з опорою на формально-логічні методи, розроблені античною традицією та засвоєні ісламським богослов'ям. Найбільш відомими авторами у цьому напрямі є ал-Імам Тарджуман (помер 860/246 р.), ан-Наші ал-Акбар (помер 293/906 р.), Іса Мухаммад б. Харун ал-Варрак (помер 297/910 р.), ал-Бакіллані (404/1013 р.), Абд ал-Джаббар б. Ахмад ал-Хамзані (416/1025 р.).

На другому етапі (XI–XII ст.) навпаки – домінували твори текстологічної критики християнства. Полемісти аналізували Старий та Новий Заповіт на предмет наявних у ньому суперечностей та помилок, що свідчило, на їх думку, про зміну або взагалі небожественне походження священних текстів християн і, відповідно, неістинність самої їх релігії. Саме такою критикою займалися Ібн Хазм (помер 460/1068 р.), ал-Джувайні (помер 478/1085 р.), ал-Газалі (помер 519/1125 р.).

Третій етап розвитку антихристиянського полемічного жанру в період Середньовіччя (XIII–XIV ст.) ми назвали «історіографічним». У першу чергу тому, що твори цього періоду або були написані як відповідь на конкретні полемічні твори християн або містили критику творів, присвячених історії та догматиці християнства. Сюди, окрім творів ал-Куртубі «Ал-ґ'лам біма фі дін ан-наса́ра мін фасад уа ал-аухам» та ал-Карафі «ал-Адждвіба ал-фахіра 'ан ал-ас'іла ал-фаджіра», відноситься і твір Ібн Теймійї «ал-Джаваб ас-сахих ліман баддала дін ал-масіх».

Твір «ал-Джаваб ас-сахих» є достатньо пізнім за часом написання (поч. XIV ст.), однак цікавість епохи, у якій його було створено, та особа автора компенсують ці недоліки.

Епоха – кризовий стан ісламського світу, наслідки Хрестових походів, остаточне падіння Арабського халіфату після монгольської навали (1258 р.). Це період, коли зіткнення Сходу та Заходу розкрило територіальну замкненість цивілізацій, територіальний паритет, що тривав декілька століть, та сприяло початку процесу систематичного ознайомлення з «іншим», особливо з боку Заходу. Полеміка переходить на новий рівень, а ідейна боротьба стає важливою зброєю нарівні з армією. Наслідки Хрестових походів оцінюються в мусульманській історіографії як початок місіонерського руху, що знаменував перехід від невдалого військового втручання до ідеологічного, до процесу християнізації. Його початок, на думку ал-Мухсіна, поклав вже король Луїс IX після повернення з єгипетського полону, яким закінчився для нього останній, восьмий, хрестовий похід [المحسن, 25]. Ця подія стала відправною точкою у діяльності багатьох відомих теологів: Франциск Асизький мав подорож до Єгипту, Раймонд Луллій став яскравим представником полемічного руху християн в Іспанії.

Важливою у виборі для аналізу саме «ал-Джаваб ас-сахих» є також особа Ібн Теймійї (1255–1327). Він є одним із найавторитетніших богословів як у середньовічному, так і в сучасному ісламі, що вніс великий внесок у формування ісламської релігійної системи.

Полемічність є однією з найвизначніших рис усієї творчості Ібн Теймійї, який жив та працював у складні для ісламського Близького Сходу політичні та ідеологічні часи. Відсутність твердої політичної влади сприяла розвитку периферійних та еретичних течій в ісламі, а також певним змінам у тих настановах, які раніше вважалися непохитними. Усі ці, а також багато інших факторів відобразилися у написанні «ал-Джаваб ас-сахих».

Серед історичних умов написання твору можна також виокремити місце та роль християн в арабо-ісламському суспільстві. Багато християн досягали значного успіху у кар'єрі та багатстві і, на думку мусульман, зловживали своєю владою, що було вагомим подразнюючим фактором для консервативно налаштованих елементів суспільства, до яких належав, перш за все, сам Ібн Теймійя. Його дуже активна та твердо ісламська соціально-політична позиція дозволяє казати, що цей фактор відіграв не останню роль серед причин написання саме антихристиянського твору. Окрім того, період кінця XIII – першої пол. XIV ст. вирізнявся посиленням боротьби з християнами в апараті управління, перманентними поновленнями так званого «договору Омара», антихристиянськими повстаннями, які супроводжувалися руйнуванням церков та грабінництвом. Центром цих процесів звичайно був Єгипет, і багато з подій, пов'язаних з християнством, відбувалося в той час, коли Ібн Теймійя перебував у Єгипті. Однак про контакти Ібн Теймійї з християнами джерела зберегли достатньо мало інформації. Найбільш цікавими є повідомлення Ібн Касіра про конфлікт Ібн Теймійї з християнином Ассафом, який начебто лаяв пророка Мухаммада [ابن كثير, XIII, 335–336; XIV, 53–55], та свідцтво ал-Аскалані про навернення Ібн Теймійєю юнака-християнина в іслам [العسقلاني, I, 26–27].

Вагомим фактором, і у цьому можна погодитися з мусульманською історіографією, була місіонерська спрямованість ісламу, а саме заклик Ібн Теймійї християн до прийняття ісламу. Метою критики Ібн Теймійї є не тільки

розкриття помилковості християнства в очах мусульман, але й висвітлення його хибності для християн.

Окрім загальних умов та факторів, що підштовхнули Ібн Теймійю до написання твору, є і більш конкретні, які можна вважати скоріше приводом. Таким приводом для Ібн Теймійї, – і це він сам зазначає у своєму творі, – став лист Буліса ал-Антакі (Павла Антіохійського), якого той написав до одного зі своїх друзів [ابن تيمية, I, 100]. Цей лист можна вважати повноцінним твором та чудовим зразком християнського аналізу ісламу. Про його поширеність та авторитетність серед християн говорить сам Ібн Теймійя: «І те, про що згадано у цій книзі, – це опора, на яку спираються їх (християнські. – Д. Ш.) вчені у цей час і до цього часу, хоч і за обставинами кожен додає дещо» [ابن تيمية, I, 99].

Лист Павла Антіохійського опубліковано у журналі «Revue orient chretien» (1904, № 15). Його рукописи згадує у своєму бібліографічному покажчику ісламо-християнсько-їудейської полеміки Штайншнайдер [Steinschneider, 62].

Твір Павла Антіохійського містить не тільки викладення християнської віри, її догматичної системи (Трійці, розп'яття, жертву, Євангеліє), але й розгляд послання Мухаммада та ісламу. У центрі спроб Павла Антіохійського стоїть бажання обмежити місію пророка Мухаммада язичницькими племенами арабів Аравійського півострова. Характерною рисою є широке використання Корану. Лист мав високу оцінку у християнських колах за простоту викладення та ясність доказової системи та аргументації. Навіть висловлювалися думки, що цього листа достатньо для повного визначення позиції християнства щодо ісламу. Наприклад, так вважав інший авторитетний богослов Ібн Усаль: «І сьогодні (XIII ст. – Д. Ш.) багато хто з християн спирається на ті положення щодо інтерпретації та критики ісламу, що були розвинуті у листі цього автора» [ابن عسال, 4]. Таке значення листа усвідомлював та визнавав сам Ібн Теймійя [ابن تيمية, I, 100].

Однак всі вищезгадані аспекти не допомогли зберегти про Павла Антіохійського достатньо інформації. Більшість відомостей про нього та його твір досить абстрактні та розпливчасті. У «ал-Джаваб ас-сахих» автор листа Буліс ал-Антакі називається єпископом Сайди, хоча сам лист, як пише Ібн Теймійя, прийшов з Кіпру [ابن تيمية, I, 98]. Крім того,

згадується, що Павло Антіохійський багато подорожував по Франції та Італії, землях Візантії. Статус єпископа дозволяв йому зустрічатися з видатними людьми цих територій. Також вказується, що цей лист автор склав на прохання одного зі своїх друзів та враховуючи ту велику кількість питань, на які була потрібна християнам відповідь [ابن تيمية, I, 100].

Не вирішеною остаточно є і проблема датування листа Павла Антіохійського. Найбільш вірогідне припущення стосовно датування життя та творчості цього християнського автора висуває ал-Мухсін. Він спирається на декілька факторів:

- значна відомість листа у ісламо-християнському діалозі часів Ібн Теймійї;
- термін, який мало поглинути це розповсюдження та визнання не тільки на Близькому Сході, але у Єгипті;
- згадки про цей лист у ал-Карафі (поч. XIII ст.) та Ібн Уссаля (сер. XIII ст.).

З урахуванням наведеного, ал-Мухсін відносить листа до X ст., коли ісламо-християнська полеміка була особливо гострою не стільки через зовнішньополітичні обставини, але через активну діяльність таких християнських авторів-полемістів, як Йахйя б. Аді та Іса б. Ісхак б. Зар'а. Давність листа Павла Антіохійського підтверджує сам Ібн Теймійя, коли пише, що також є його давні свитки [ابن تيمية, I, 99].

За браком свідочств залишається додати, що Ібн Теймійя був знайомий з іншими творами Павла Антіохійського або просто знав про їх існування: «У нього (Буліса ал-Антакі. – Д. III.) також є інші твори про перевагу християнства» [ابن تيمية, I, 100]. Буліс Хурі, редактор видання робіт Павла Антіохійського, однак, наголошує, що серед усіх листів, які відносяться до цього середньовічного апологета, більшість йому насправді не належить. З долею впевненості можна казати лише про лист на який власне і спирається Ібн Теймійя [علي بن حسن ناصر 1999, 29].

Об'єктивність дослідження вимагає навести не тільки думки тих, хто був у захваті від Ібн Теймійї, – а це переважно релігійно налаштовані дослідники, – але й думки тих, хто критично ставився до твору «ал-Джаваб ас-сахих».

Головним критиком твору у європейській історіографії є італійський дослідник І. Ді Маттео. Він вважає, що Ібн Теймійя

у «ал-Джаваб ас-сахих» виступив лише як компілятор та плагіатор творів попередників [Di Matteo 1938, 123]. Ця думка не може не бути врахована вже з огляду на достатньо пізній час написання твору – початок XIV ст., коли оригінальна творчість у богословській сфері практично щезла. Однак навіть у тому аспекті, у якому правота Ді Матео видається найбільш вірогідною, а саме у співвідношенні творів Ібн Теймійї «ал-Джаваб ас-сахих» та більш раннього полеміста ал-Карафі (помер 684/1285 р.) «ал-Адждвіба ал-фахіра», все ж таки, на нашу думку, не може бути однозначної оцінки. Ді Матео вочевидь брав лише сутнісний бік полеміки, загальні ідеї і практично повністю ігнорував нові методологічні засади, які вніс у полеміку Ібн Теймійя. Уже поверхневе співставлення творів показує: навіть якщо ал-Карафі та Ібн Теймійя використовували спільні джерела, а саме полемічний лист Павла Антіохійського та історичний твір Саїда б. Батріка, аспекти, яких вони торкалися у критиці, та аргументи, якими вони користувалися, були різними.

Видавець «ал-Джаваб ас-сахих» Алі б. Хасан б. Насир зазначає, що між рукописом листа та тими цитатами, що наявні у Ібн Теймійї, є невідповідність [علي بن حسن ناصر, 30]. Отже існує два варіанти: або численні рукописи цього листа справді різнилися, як це зазначає сам Ібн Теймійя [ابن تيمية, I, 100], або Ібн Теймійя цитує за змістом, що в принципі не характерно для нього.

Є й інші численні проблеми, пов'язані з «ал-Джаваб ас-сахих», у яких думки дослідників суттєво розходяться.

Так існує певна плутанина щодо назви твору. У деяких джерелах згадується ще один полемічний твір Ібн Теймійї – «ар-Радд ала ан-насару». Однак ал-Мухсін достатньо аргументовано доводить, що це один і той самий твір «ал-Джаваб ас-сахих» [مزمل صديقي, 88–90].

Дослідниця Фаїза Мухаммад Бакрі вважає, що насправді «ал-Джаваб ас-сахих» складається з двох книг. Перша і є власне «ал-Джаваб ас-сахих». Друга починається зі сторінки 275 третьої частини видання 1905 року [ابن تيمية 1905] та має назву «تخجيل اهل الإنجيل» [علي بن حسن ناصر, 30]. Однак це твердження є достатньо поверховим, оскільки існує ще не виданий рукопис «Тахджіл ахл ал-інджіл», який не відповідає за змістом другій частині «ал-Джаваб ас-сахих».

На наш погляд, усі ці розбіжності мали коріння у відсутності критичного видання, яке б охопило існуючі рукописи та дозволило співставити їх з іншими антихристиянськими творами, що відносяться дослідниками до Ібн Теймійї. З іншого боку, ал-Мухсін вказує на численні помилки переписчиків, які часто на власний розсуд ставили назви творам або помилково згадували їх у бібліографічних описах [المحسن, 90–91].

Стосовно дати написання «ал-Джаваб ас-сахих» також не має точних даних, не дивлячись на достатньо розвинену історіографію життєвого шляху та творчості Ібн Теймійї. Точно можна сказати, що він був написаний вже після повернення Ібн Теймійї з Єгипту до Дамаску, тобто після 712/1312 р. На це вказує ряд обставин:

1) згадки Ібн Теймійєю у «ал-Джаваб ас-сахих» свого твору – «ар-Рісала ал-Ісфahanійя» (712 р.);

2) у «ал-Джаваб ас-сахих» згадує також «Дур ат-таарудд ал-акл ва ан-накл» [ابن تيمية, III, 267], який було написано між 713/1313 та 717/1317 р.

Підсумовуючи суперечки навколо назви та поділу твору, треба вказати, що «ал-Джаваб ас-сахих» є структурно єдиним твором, його поділ та структура визначені декількома факторами: по-перше, це структура листа Павла Антіохійського, на який відповідав своїм твором Ібн Теймійя; по-друге ж, – особливою методологією, на яку спирався Ібн Теймійя у критиці християнства.

Якщо казати про методологію критики християнства у «ал-Джаваб ас-сахих», то ця тема заслуговує окремої уваги. По-перше, тому, що твір Ібн Теймійї є одним з небагатьох полемічних антихристиянських, у якому методологія розробляється нарівні з самою критикою. По-друге, методологія Ібн Теймійї відображає характерні риси ісламського способу мислення, який було закладено у період Середньовіччя та взято за основу сучасними ідеологами ісламу та критиками християнства. Попередня полемічна традиція розробила лише вузькі, специфічні методологічні підходи для конкретних напрямків критики. Ібн Теймійя поєднує раціональну, формально-логічну аргументацію авторів мутазилітського напрямку з підходом, виробленим полемістами, що займалися критикою священних

текстів християн (Ібн Хазм, ал-Газалі, ал-Джувайні) – і все це у контексті ісламської традиції, Корану та Суни.

Загальним принципом поділу «ал-Джаваб ас-сахих», як постулює сам Ібн Теймійя, є проблемний. Ібн Теймійя обіцяє відповісти на лист Павла Антіохійського у послідовності проблем, які там підіймаються:

1) твердження християн, що Мухаммад був посланий не до них, а до язичників-арабів;

2) твердження християн, що пророк Мухаммад прославляв їх релігію, яку вони мають зараз;

3) твердження християн, що пророцтва всіх пророків свідчать на користь та підтвердження християнства;

4) про те, що догмати християнства відповідають розуму та логіці;

5) твердження про те, що християнство є єдинобожжям, тлумачення термінів іпостась та ін. ;

6) про те, що Христос приніс абсолютно досконалу релігію та немає потреби у новому законі [ابن تيمية, I, 101–104].

Однак цей перелік проблем анонсує лише головні теми критики і не може чітко характеризувати структури «ал-Джаваб ас-сахих», оскільки Ібн Теймійя притримується їх розгляду дуже непослідовно, повторюючись, перескакуючи з теми на тему без очевидного зв'язку або пояснення, відволікаючись на різні богословські, філософські, юридичні та філологічні тонкощі. Окрім того, Ібн Теймійя вводить нові думки чи теми лише маркером «فصل», не даючи назви розділу.

З іншого боку, власне відповіддю на лист Павла Антіохійського твір Ібн Теймійї не вичерпується, як це ми покажемо далі. Зокрема значну частину займає лист Хасана б. Аййюба, а також критичний аналіз християнства на матеріалах твору Саїда б. Батріка, не кажучи вже про завершальну частину, яка повністю присвячена проблемам теорії пророцтва та її реалізації на прикладі пророчої місії Мухаммада.

При докладному аналізі структури ми не змогли обрати єдиний критерій, який би охопив усі аспекти твору. Тому в основі нашої класифікації лежать: загально-структурний критерій (вступ, основна частина, завершення), проблемний (по конкретним

проблемам, що розглядає автор) та джерельний критерій (пов'язаний з джерелами, які є базовими в тому чи іншому розділі).

Робота починається традиційним вступом, коротким викладенням головних постулатів ісламу: єдинобожжя, пророцтва, священні книги. Ібн Теймійя стверджує єдність усіх пророцьких місій, хоча визначає, що у Тори, Євангелія та Корану власний закон та шлях [ابن تيمية, I, 66]. Уже у вступі Ібн Теймійя показує, у якому напрямі піде подальший розгляд християнства. Він коротко торкається мусульманських сект та єретиків, загальних звинувачень християнам з приводу крайнощів та неправомірної творчості у побудуванні релігії, коротко аналізує ключові терміни та поняття, які необхідні для критики християнських догматів.

Далі Ібн Теймійя переходить безпосередньо до листа, який є приводом для написання роботи, оскільки саме через розкриття його неправдивості має висвітитися істина ісламу. Розглядаються загальні положення: причини, зміст, відомості про автора – Павла Антіохійського.

Третім структурним елементом ми виокремили полемічне питання про універсальність місії ісламу [ابن تيمية, I, 120 – II, 30]. У цьому розділі Ібн Теймійя прагне спростувати християнську тезу про те, що Мухаммад, якщо і був пророком, то лише арабського масштабу та його місія не торкається християн. По-перше, Ібн Теймійя, спираючись на широке коло джерел, звертається до історичного матеріалу – стосунки пророка з християнами у початковий період існування ісламу як на Аравійському півострові, так і за його межами (ефіопський негус і перша хіджра, посольство до імператора Іраклія та ін.). По-друге, Ібн Теймійя розвиває питання про «генетичну» єдність всіх пророків авраамічної релігії та очевидну приналежність до неї Магомета. По-третє, аналізується питання мови пророцтва – чи може вона бути перепорою до визнання універсальності тієї чи іншої місії. Четвертий аспект критики у цій частині – спростування істинності уявлень та догматів християн та їх протиставлення аналогічним мусульманським. Однак по ходу розгляду автор звертається до величезної кількості інших питань полеміки та методології.

Наступним структурним елементом є питання про Ісуса Христа як Слова, Сина Божого та Бога [ابن تيمية, II, 30 – III, 182].

Ібн Теймійя торкався його і в попередніх розділах, однак тепер він концентрує свою увагу на філософсько-богословській інтерпретації поняття «Слова» через концепцію атрибутів Аллаха. Широко використовуючи напрацьований у ісламі досвід розгляду проблеми атрибутів, Ібн Теймійя робить головний акцент на розкритті невігластва християн у цьому питанні. Він подає розробку атрибутів у античній та ісламській філософії та перекладає її на християнський догмат про Ісуса Христа як Бога-Слова, викриваючи неможливість того, щоб якийсь з атрибутів Бога був також Богом. У межах цієї проблеми Ібн Теймійя розкриває ще й багато інших – для аргументації тої самої тези: християнські догмати суперечать здоровому глузду та традиції. У цьому розділі також багато коранічної критики, спростування спроб християн знайти підтвердження своїм догматам у Корані. Серед інших важливих питань:

- погляд Ібн Теймійї на причини того, чому християни втратили шлях істини;
- проблема чернецтва;
- проблема підміни закону Бога християнами та іудеями;
- порівняння підходу мусульман та християн до збереження та передачі традиції священних книг;
- загальний аналіз церковної історії – вселенські собори та їх вплив на християнство.

П'ятим структурним елементом ми умовно виокремили перехід Ібн Теймійї до схоластично-догматичної критики християнства [ابن تيمية, III, 182 – IV, 89]. Головним її об'єктом є догмати про Боговтілення, народження Ісуса Христа від Духа Святого та Діви Марії по плоті та народження як Слова від Отця у вічності. Акцент у доказовій базі зміщується з філософських інтерпретацій на раціональну критику та тлумачення священних текстів християнства – Старого та Нового Заповітів – з метою викриття неправильного тлумачення текстів християнами і, як наслідок, неправильність та безпідставність їх догматів. Ібн Теймійя належно оцінив значення християнського Символу віри, саме тому приділив його повному наведенню та розбору особливу увагу.

Шостим елементом структури твору є лист Хасана б. Аййуба [ابن تيمية, IV, 89–182], який Ібн Теймійя наводить повністю [ابن تيمية, IV, 89–182]. Важливо зазначити, що на противагу до ал-

Мухсіна, ми не вважаємо цей лист головним джерелом аргументів Ібн Теймійї. На нашу думку, тези Хасана б. Аййуба використані Ібн Теймійєю, з одного боку, як орієнтир для напрямку критики, з іншого – лише як дуже вагоме доповнення до корпусу його аргументів.

Сьомий елемент представлений історичним джерелом – твором Саїда б. Батріка по історії церкви [ابن تيمية, IV, 182 – IV, 379]. Цей твір Ібн Теймійя використовує, по-перше, у інформативних цілях – щоб створити у читача уявлення про християнську історію та всі перипетії становлення догматичної та конфесіональної системи. По-друге, Ібн Теймійя звертається до критики тез Саїда б. Батріка так само, як і листа Павла Антіохійського. Однак очевидний акцент Ібн Теймійї на питанні про аналогії, якими користувалися християнські богослови для ілюстрації християнських догматів. Особливість цього розділу в тому, що Ібн Теймійя веде полеміку не тільки проти православного Саїда б. Батріка, але й проти несторіан та яковітів.

Закінчивши розгляд твору Саїда б. Батріка, Ібн Теймійя повертається до вже окреслених ним проблем [ابن تيمية, IV, 379]. Головну увагу він звертає тепер на певні методологічні аспекти – раціональність одкровення та можливість раціонального осмислення догматів, раціональних критеріїв їх істинності (внутрішня несуперечливість і т. п.), антропоморфічні мотиви в ісламському та християнському богослов'ї. Однак при цьому Ібн Теймійя не перестає твердити про текстологічну необґрунтованість християнства у священних книгах, а особливо наполягає на його зв'язку з язичництвом та язичницькою філософією. Новим питанням є аналіз терміну «джаухар» (جوهر) та його богословсько-філософська розробка.

У дев'ятому структурному елементі Ібн Теймійя переходить до розгляду місії Мухаммада через призму авраамічної традиції [ابن تيمية, V, 146]. Порівнюючи три релігії та їх священні книги, він намагається з'ясувати місце та роль ісламу після іудаїзму та християнства в історії релігії, а також довести перевагу ісламу порівняно з двома його попередниками. Для цього Ібн Теймійя вводить типологізацію Закону Божого як:

А) закону справедливості (شريعة العدل), що був у іудеїв;

Б) закону милосердя, милості (شريعة الفضل), що був у християн;

В) закону, що об'єднує переваги двох попередніх, – закону ісламу (شريعة العدل و الفضل).

Ібн Теймійя розкриває також інше важливе питання, яке в інших полемічних творах, що дійшли до нас, згадується лише подекуди, а саме – пророцтво про Мухаммада у священних книгах християн – Старому та Новому Заповіті. Він наводить та аналізує численні тексти, у яких, на його думку, йдеться мова саме про пророка Мухаммада.

Загалом мета цього розділу відобразити авраамічну традицію як «ісламоцентричну», змістивши всі акценти світової історії саме на прихід Мухаммада та ісламу.

Останнім структурним елементом є великий розділ, цілком присвячений викладу ісламської точки зору на пророцтво, а також доказам місії Мухаммада, починаючи з періоду до його народження [ابن تيمية, V, 437 – VI]. Сюди відноситься як самий моральний образ пророка, історії про його праведну поведінку, так і численні знамення, дива, які супроводжували його місію з періоду до його народження до самої смерті. Найбільшу увагу дослідника викликає звичайно перший аспект – мусульманська точка зору на пророцьку місію, адже це напряму пов'язане з поглядами ісламу на світову історію та цивілізацію. Другий аспект – докази та знамення – практично повністю був написаний Ібн Теймійєю на матеріалах великого корпусу книг жанру «دلائل النبوة», який заслуговує та потребує окремого дослідження.

Ніякого завершального розділу, висновків у рукописах «ал-Джаваб ас-сахих» не збереглося. Достатньо дивною є відсутність навіть традиційних висловів вдячності Аллаху та пророку, що наводить на думку про неповноту рукопису, однак ніяких інших свідочств з цього приводу ми не маємо ані у джерелах, ані у літературі.

Такою є у загальному плані структура та головні питання, розглянуті у «ал-Джаваб ас-сахих». Звичайно, аргументація Ібн Теймійї, як і багатьох інших творів полемічної традиції, була багато у чому визначена Кораном та Суною, тобто базовими джерелами ісламу. Однак у «ал-Джаваб ас-сахих» є багато таких аспектів, які раніше або згадувалися дуже поверхово, або не

згадувалися взагалі. По-перше, це критика догмату Трійці через призму ісламської концепції атрибутів Бога. По-друге, це критика християнської системи зберігання релігійної традиції, священних книг. Ібн Теймійя особливо вказує на роль первосвящеників у викривленні справжнього християнства. По-третє, притягуючи до аналізу численні філософські твори античного періоду, Ібн Теймійя намагається довести величезний вплив язичництва на формування «підміненої» релігії християн, яке мало наслідком виникнення синкретичного утворення – єдинобожжя у поєднанні з язичництвом.

Однак багато інших питань історичного, релігієзнавчого та джерелознавчого характеру, пов'язаних із «ал-Джаваб ас-сахих», чекають на вирішення. Зокрема, проблема джерел твору, його залежність від попередньої полемічної традиції, а саме від «ал-Адждвіба ал-фахіра» ал-Карафі та листа Хасана б. Аййуба.

Твір «ал-Джаваб ас-сахих», на нашу думку, є найбільшим полемічним твором у творчості Ібн Теймійї та найбільш антихристиянським у арабській середньовічній літературі. Він по суті завершує епоху розробки головних елементів критики християнства в епоху Середньовіччя. Як пише Абу Захра, «уже тільки цього твору достатньо, щоб записати Ібн Теймійю серед найбільш вчених, старанних імамів та вічних мислителів» [ابو زهرة 1958, 519]. З іншого боку, Абд ал-Хасан ан-Надаві зазначає, що «ал-Джаваб ас-сахих» більш ніж будь який твір Ібн Теймійї доводить широту його кругозору, різноманітність досліджень та глибину ознайомлення з традицією інших релігій [النودي 1983, 231].

ЛІТЕРАТУРА

1. Прозоров С. М. **Ислам как идеологическая система.** – М., 2004. – 386 с.
2. Bouamama A. **La littérature polémique musulmane contre le christianisme depuis ses origines jusqu'au XIIIe siècle.** – Alger, 1988. – 286 p.
3. Di Matteo I. **La divinita di Cristo e la dottrina della Trinita in Maometto e nei polemisti musulmani.** – Roma, 1938. – 215 p.

4. Fritsch E. **Islam und Christentum im Mittelalter Beitrage zur Geschichte der muslimischen Polemic.** – Breslau, 1930. – 157 p.
5. Laoust H. **Essai sur les doctrines sociales et politiques de Taki-d-din Ahmad b. Taymiyya.** – Cairo, 1939. – 277 p.
6. Raff Th. **Das Sendschreiben nach zypern Al-Risala al-kubrusiyya von Taqi ad-Din Ahmad Ibn Taimiya (1263–1328 A.D.).** Edition, Übersetzung und Kommentar. – Bonn, 1971. – 168 p.
7. Reynolds G. S. **A Muslim theologian in the sectarian milieu: Abd al-Jabbar and the critic of Christian origins.** – Leiden, 2004. – 297 p.
8. Steinschneider M. **Polemische und apologetische literature in arabischer Sprache zwischen Muslimen, christen und juden// Abhandlungen für die kunde des Morgenlandes.** – 1877. – № VI/3.
9. ابن الحجر العسقلاني. الدرر الكامنة في اعيان المائة الثامنة: في 6 اجزاء . – حيدر اباد، 1972.
10. ابن تيمية ، تقي الدين. الجواب الصحيح لمن بدل دين المسيح: في 7 مجلدات - الرياض، 1999.
11. ابن تيمية ، تقي الدين. الجواب الصحيح لمن بدل دين المسيح: في 4 مجلدات. القاهرة، 1905.
12. ابن كثير، أبي الفداء. البداية و النهاية: في 14 جزءا . - بيروت، د.ت.
13. ابو زهرة، محمد. ابن تيمية. حياته و عصره . - القاهرة، 1958. - 543 ص.
14. ابن عسال. الصحاح في جوانب النصائح . - بيروت، 1957.
15. علي بن حسن ناصر. مختصر الدراسة // ابن تيمية ، تقي الدين. الجواب الصحيح لمن بدل دين المسيح. المجلد الاول. - الرياض، 1999.
16. فائزة محمد بكري. ابن تيمية و نقده للنصرانية. - رسالة ماجستير بكلية البنات الاسلامية
17. المحسن، عبد الرازي بن محمد. منهج اهل السنة و الجماعة في الرد على النصارى. - الجيزة، 1992.
18. مزمل صديقي. موقف الاسلام من المسيحية في القرون الوسطى : دراسة تحليلية لاراء ابن تيمية في المسيحية. - الرسالة لنيل درجة الدكتوراة من جامعة هارفارد، 1978.
19. الندوي ، ابو الحسن. ابن تيمية. - الكويت، 1983.